

Sayı : 12 .

Sene : 1981 - 1982

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

*Prof. Tayyib Gökbilgin
Hatıra Sayısı*

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1982

1518 TARİHLİ TAPU TAHRİR DEFTERİNE GÖRE
ÂMİD SANCAĞINDA TİMÂR DAĞILIMI

M. Mehdi İlhan

Osmanlı İmparatorluğunda yeni fethedilen bir bölgede asayişini sağlyabilmek için ister istemez mahâllî beylere timârlar tevcih edilir ve bir denge-gücü sağlamak için de başka bölgelerden adamlar getirtilerek timârlar verilir. Ayrıca Sultana ve Beylerbeyine büyük hâslar ayrılarak bölgede idârî bir üstünlük sağlanmaya çalışılırdı. Daha sonra ikinci bir tahrir yapıldığında ortaya çıkan fazlalıklar (zevâ'id ve ifrâz)¹, herhangi bir sebepten dolayı bir önceki deftere kadolunmayan veya mahlul kaydolunan toprak veya topluluklar² sipâhi veya voyvodalarından şikâyette bulunan re'âya ve ce-

1 *Mühimme Defteri* (=MD): 3, hüküm no: 648, sahife: 229, tarih: 25 Rebi'ül-evvel 967 (25 Aralık 1559) - Segedin sancağı beyi Derviş Bey'den tahrir ettiği Paşa, Hatvan, Novigrad, Fülele ve Seçen sancaklarında zuhur eden zevâ'id Havâss-ı Hümayûn için kaydetmesi istenmektedir; MD 3, 1482, 499, - 27 Zilka'de 967 (19 Ağustos 1560) - Diyâr-ı Bekr Defterdarına yazılan bu hükümde 150,000 akçelik ifrâzın Mirî için zaptolunması istenmektedir; MD 5, 14, 5, - 2 Muharrem 973 (30 Temmuz 1565) - Diyâr-ı Bekr'i tahrir me'mûr Akşehir beyi Musa ve kâtibi Arif'e yazılan hükümde timârları bedellerinden noksan olan sipâhilerin noksanlarının, beylerbeyinin verdiği berât mucebince, zevâ'id den tamamlanması emredilmektedir.

Mühimme Defterleri hakkında bilgi için bak: U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615: a study of Firman according to the Mühimme Defteri*, Oxford 1960.

2 MD 6, 198, 95, - 28 Safer 972 (5 Ekim 1564) - Arab Defterdarına hüküm: Vilâyetin tahririnde icmâl defterine yazılmayan Dulkadiyeden Abdullah cemâ'atini Havâss-ı Hümayûn için zâptetmesi...; MD 6, 278, 132, - 27 Rebi'ül-evvel 972 (2 Kasım 1564) - Arab Defterdarına hüküm: Dulkadiye vilâ-

mâ'atlar³ genellikle Sultan Haslarına ilhak edilirdi. Ayrıca sancak beylerinin çeşitli yollarla hasları arttırılırdı⁴. Böylece merkezî hükümetin bölgede bir üstünlük sağlaması yoluna gidilirdi. Tabii bu arada timâr-sisteminin belkemiğini oluşturan diğer timâr-sahiplerinin veya timâr-sahipliğine namzet olanların da ihmal edilmemelerine bilhassa dikkat edilirdi. Mamafih küçük timarların tevcihi bilhassa beylerbeyilerin, beylerin veya bölgenin ileri gelenlerinden birinin tavsiyesiyle olurdu. Kendilerine timar tevcih edilenler de genellikle önemli kişilerin akraba veya adamları olurlardı. Muhimme Defterinde ki hükümlerden timâr tevcih edilenlerin İslâmiyeti kabul eden kişiler⁵, ileri gelen kabile beyleri veya şeyhler⁶, beylerbeyilerin ve sancak beylerinin akraba ve yakınları⁷ ve muharebelerde veya haber ulaştırmada yararlık gösteren kimseler⁸ olduklarını görüyoruz. Her ne kadar tapu tahrir defterlerindeki kayıtlardan

yetinin tahririnde kimseye timâr verilmeyüb mahlul kaydolunan bazı cemâ'at ve kurâ ve mezâri'in *Havass-ı Hümâyûn* için zaptedilmesi...

3 MD 6, 1421, 646, - 972 (1564-1565) - Diyar-ı Bekr Beylerbeyisine ve Defterdarına hüküm; MD 6, 1431, 650, - 19 Zilhicce 972 (18 Temmuz 1565) - Akşehir beyi olup Diyar-ı Bekr vilâyetini kitâbet eden Musa'ya ve kâtibi Arif'e hüküm: Bu her iki hükümde de voyvodalarından şikâyet ettiklerinden Diyar-ı Bekr Beylerbeyisi'nin hâslarından Uius taifesinin Bociyân, Zilân ve Basiyân cema'atlarının, Beylerbeyi'ne başka yerden bedel verilme kaydıyla, Defter-i cedidde *Havass-ı Hümâyûn* için kaydedilmesi istenmektedir.

4 MD 1, 1113, 194, - 24 Zilhicce 961 (18 Kasım 1554) - Budin Beylerbeyine hüküm: Semendire sancağı Beyi Kırım vilâyeti tahririni yapıp defterini takdim ettiği için timârının arttırılması.

5 MD 4, 205, 22, - 9 Cemaziye'l-evvel 967 (6 Şubat 1560) - Çemişgezek sancağı beyi Veli Bey'in mektubu üzerine İslâm'a gelen Mehmed ve Hüseyin'e altışar bin akçe timâr tevcihi.

6 MD 4, 371, 37, - 21 Cemaziye'l-ahir 967 (20 Mart 1560) - Diyar-ı Bekr Beylerbeyinin mektubu üzerine Göz ismindeki karyenin tevcihi...; MD 4, 1392, 136, - 8 Muharrem 968 (29 Eylül 1560) - Diyar-ı Bekr'e tâbi Zain A'rabî şeyhlerinden Ahmed'e ze'âmet tevcihi.

7 MD 4, 786, 77, - 3 Ramazan 967 (28 Mayıs 1560) - Diyar-ı Bekr Beylerbeyi İskender Paşa'nın karındaşı oğlu Ömer'e Âmid'de Moralı İlyas'dan mahlul ze'âmetin tevcihi...

8 MD 4, 971, 95, - 12 Şevval 967 (6 Temmuz 1560) - Âsi Kürd tâ'ifesiyle yapılan muharebede baş kesüb yararlığı görülen Şam yenîçerilerinden üçüne timâr tevcihi; MD 4, 1019, 101, - 15 Şevval 967 (9 Temmuz 1560) - Sultan Bâyezid'in hapsi haberini getiren Selim'e Diyar-ı Bekir'de Süleyman Paşa adamlarından ölen Mahmud'dan münhâl ze'âmetin tevcihi.

timâr-sahiplerinin menseleri hakkında detaylı bilgi edinmek mümkün değilse de incelemiş olduğum 1518 tarihli Âmid sancağı tapu tahrir defterinden edindiğim bilgilerle mezkur sancağın timârlarının ve timâr-sahiplerinin bir sınıflandırılmasını yapmam mümkün oldu.

ÂMİD'DEKİ TİMÂRLAR :

Sultan hâsları (Hâshâ-i Hümâyûn)

Bu gurup altında toplanan gelirler timâr veya ze'âmet sahiplerine değil de doğrudan doğruya hazîne-i hâssaya gitmekteydi⁹. Çeşitli vergilerden¹⁰ oluşan bu Sultan hâsları Âmid ve Tercil nâhiyesi, altı köy¹¹ ve Âmid, Mardin, Hısnkeyf ve Ruha (Urfa)¹² çingenelerinden tahsil edilmekteydiler. Toplam 566,250 akçeyi bulan Âmid ve Tercil'in tüm vergileri ile çingenelerden alınan toplam 20.000 akçelik verginin hepsi Hâshâ-i Hümâyûn adına toplanıyordu. Altı köy ise tahrir mülk olarak kaydedilmişlerdir. Ancak bu altı köye dahil ettiğimiz Duber köyünün mülk¹³ olarak belirtilmemiş olmasını kâtibin kayıt düşmeyi unutmuş olması ihtimaline bağlıyoruz. Bu köylerden alınan vergilerin 43,281 akçesi hisse-i divâni¹⁴ adı altında Hâshâ-i Hümâyûna, geri kalan 9,100 akçesi ise hisse-i mâlikâne¹⁵ adı altında mülk sahiplerine gidiyordu.

9 J. Kaldy-Nagy, «The administration of the sanjak registration in Hungary», *Acta Orientalia* (Academia Scientiarum Hungarica), c. XXI, 1968, s. 181-223.

10 Cf. Ö. L. Barkan, *XV ve XVI nci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, I. Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 12/45, 68/35, 115/2.

11 Cf. Ö. L. Barkan, *Kanunlar I*, s. 135/25.

12 924 (1518) tarihli Âmid sancağı Tapu Tahrir Defteri, İstanbul Başbakanlık Arşivi no. 64: Bu defter tarafından doktora tezi olarak işlenmiştir, (The 1518 Ottoman Cadastral Survey of the *Sancağ* of Amid, The University of Manchester, Ph. D. thesis, 1977). Müteakib dipnotlarda bu defter TD 64 olarak geçecektir.

13 Bk. aşağıda, s. 98 vd.

14 Cf. Ö. L. Barkan, *Kanunlar I*, s. 115/1.

15 Cf. Ö. L. Barkan, *Kanunlar I*, s. 182n. Bu 9,100 akçelik hisse-i mâlikâne katibin yaptığı bir yanlışlığın neticesi olarak TD 64'ün 10. sahifesinde ki *Hâshâ-i Hümâyûn* gelirlerinin genel toplamı içine alınmıştır.

Bu kayıtlar Hâshâ-i Hümâyûn başlığı altında tahririn 5-10. sayfelerine yazılmışlardır. Tercil nahiyesinin tümünden alınan vergilerden oluşan tahririn son bölümü ze'âmet ve Hassâ-i Hümâyûn başlığını taşımakta olup ortak bir tîmâr (iştirâk) olduğu bilhassa belirtilmiştir. Buradan alınan verginin 80,000 akçesi hazineye, 102,120 akçesi ise Atak'lı za'im Ali Bey duş-i Ahmed Bey'e gidiyordu. Mamafih Hazineye verilen hissenin ber-vech-i maktu' olduğu önemle belirtilmiştir; yani her yıl değişmez bir meblâğ emîn veya mültezim - ki burada za'imın bizzat kendisi olduğunu sandığımız şahıs tarafından Hazineye verilmekteydi. Bu gerçek anlamda bir mukataa¹⁶ idi. Za'ime giden miktar ise maktu' olmayıp yılın verimliliğine ve vâridâtın büyüklüğünü tâyin eden diğer faktörlere göre değişebilirdi (yani azalıp çoğalabilirdi).

Beylerbeyi'nin hâssı¹⁷

Diyarbakır'ın fâtihi ve ilk beylerbeyisi olan Bıyıklı Mehmed Paşa hâssının meblağı Mardin'den aldığı 1,080,710 akçeden¹⁸ başka 1,211,033 akçeyi buluyordu. Sadece Âmid'den aldığı hisse bu sancağın vergilerinin büyük bir kısmı olup Hâshâ-i Hümâyûn'a tahsis edilen meblağın hemen hemen iki katı idi.

Diğer muasır beylerbeyleri gelirlerinin mukayeseli rakamlarının mevcut olmadığı görülüyor. Bununla beraber Bıyıklı Mehmed Paşa hâssının aşırı derecede büyük olduğu görülmektedir. Büyük bir ihtimalle bu, kendisine bölgenin fethinde oynadığı önemli rolünden dolayı verilen bir ödüldü. Bunda bir diğer gaye de Akkoyunlu, Türkmen, Kürd ve diğer gurubların çıkarları üzerine Osmanlı hâkimiyetini Bıyıklı Mehmed Paşa'nın şahsında dile getirmektir. Bir diğer ihtimal de bu derece büyük tîmârların o zaman nâdir olmaması ve hâs, ze'âmet ve tîmârların âzami değerlerinin bir dahaki devre kadar standardlaştırılmamış olmasıdır. Lütfi Paşa, Sultan Süleyman

16 Bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1948, s. 106, 332n.; cf. B. Lewis, «Studies in the Ottoman Archives I», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies in the University of London*, XVI, 1954, s. 480.

17 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1961, s. 503.

18 Nejat Göyünc, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 151.

I'in tahta geçtiği sıralarda Hazine harcamalarının sık sık gelirlerini aştığına dikkatimizi çekmekte ve kendisinin bizzat Hazineyi «gelirleri düzensiz ve açık vermiş»¹⁹ bulduğunu yazmaktadır. Bıyıklı Mehmed Paşa hâssının Sultan hâssının fevkalâde üstünde olması keyfiyeti, görüşünün bir izahı olabilir. 1518 ve 1526 yıllarında bir milyon akçenin üstünde olan Beylerbeyi'nin Mardin sancağındaki hâssının 1540'da 375,125 akçeye²⁰ düşmesi muhtemelen büyük bir ehemmiyeti hâizdir.

Hâs ve ze'âmetler

Yıllık geliri 100,000 akçe veya daha fazla olan timârlara *hâs*, 20,000 ilâ 100,000 akçe olanlara ze'âmet denmektedir²¹. Elinde 20,000 akçe veya daha fazla timârı bulunan on yedi timâr sahiblerinden altısı hariç hepsi ze'âmet sahipleri (ber vech-i ze'âmet) olarak kaydedilmişlerdir, ancak bâzen, yukarıda zikrettiğimiz Ali Bey duş-i Ahmed Bey gibilerin timârları hakikatte *hâs* gurubuna girmektedir.

Beylerbeyi'nden sonra elinde en büyük timârı Diyarbakır ket-hudâsı Bâli Bey bulunduruyordu. Hini ve köyleri, Mardin'in Rişmil köyü²², Aşun ve köyleri gelirlerinden oluşan Bâli Bey'in yıllık 151,000 akçelik timârı²³ gerçek anlamda bir *hâs* olmakla beraber tahrirde *hâs* olduğuna dâir bir kayıt yoktur. Aynı zamanda ze'âmet gurubunun en küçükleri olan 20,000 ve 22,000 akçelik²⁴ timarların da ze'âmet oldukları belirtilmemiştir. 35,471 akçelik²⁵ bir diğer timârın da hangi guruba girdiği tahrirde yazılmamıştır.

Âmid kadısı Mevlânâ Ubeydullah Çelebi'nin timârı da büyüklüğü yönünden bu guruba girmektedir. Toplam 92,000 akçelik gelirin 20,000 akçesi kadının arpalığı (ber vech-i arpalık) olan Ali-

19 Lütfi Paşa, *Asafname des Lutfi Pascha*, ed. Rudolf Tschudi, Leipzig 1910, s. 25 vd.

20 N. Göyünç, *Aynı eser*, s. 148-151.

21 Timarlar hakkında daha geniş ve şümüllü bilgi için bk. Halil Cin, *Miri Arâzi ve bu Arâzinin Mülk Hâline Dönüşümü*, Ankara 1969; cf. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1961, s. 308 vd.

22 N. Göyünç, *Aynı eser*, s. 70.

23 TD 64, s. 173.

24 TD 64, s. 141, 146, 166.

25 TD 64, s. 72.

Pınar köyü vergilerinden ve 72,000 akçesi ise Âmid şehrinin cizye ve diğer vergilerinden oluşuyordu²⁶.

Timârlar

Sancaktaki timârlar, bir kaçı hariç tutulursa, yıllık 2,000 ile 15,000 akçe arasında değişiyordu²⁷. Oruç Bey'in 2,000 akçe ve Yusuf Ağa'nın 1,000 akçe ile gelirleri en küçük, ve Şâh Mansur'un müşterek bir timârdan hissesi olan 19,000 akçe ve Kubad Şeyhlü'nün 18,500 akçe ile gelirleri en büyük timârlardan sayılırlar²⁸. Ayrıca defterde hiç kimsenin adına kaydolunmamış iki timâr²⁹ vardır ki tahririn yapıldığı zamanda münhal olduklarını sanıyoruz. Değeri en az olan timârlar genellikle tamamen veya kısmen virân olanlar olduğundan deftere kaydedilen gelirleri, tahririn yapıldığı zamanda, hayalî olup tahsil edilecek gerçek bir vergiye değil de toprağın tahminî bir vergi kapasitesini temsil ediyordu³⁰.

Deftere tahrir edilen yirmi sekiz ortak (be-növbet)³¹, timârlardan üçü beş sipâhi³², üçü üç sipâhi³³ ve geri kalanı iki sipâhi arasında bölüşülüyordu³⁴. Onbeşinin yıllık geliri 10,000 akçenin üstünde olup müşterek timâr-sâhipleri arasında bölüşülürken 6,873 akçelik en küçük müşterek timâr Üveys Kuli, Yol Kuli ve Cani adındaki üç sipâhî arasında bölüşülüyordu³⁵.

26 TD 64, s. 114.

27 M. T. Gökbilgin, «Kanuni Sultan Süleyman'ın timâr ve ze'amet tevcihi ile ilgili fermanları», *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XVII/22 (Mart 1967), İstanbul 1968, s. 35.

28 TD 64, s. 94, 114, 168, 142.

29 TD 64, s. 106, 170.

30 Bu gibi topraklar yeniden şenlendirmek kaydıyla timâr sâhiblerine dağıtılırlardı. Örneğin MD 21, 44, 9, - 10 Ramazan 980 (14 Ocak 1573) tarihli Diyar-ı Bekr beylerbeyine yazılan bir hükümde harap yerleri şenletmek şartıyla timâr verilen kimselerin, bu yerleri şenletmelerini emniyete almak için, ma'mur yerlerden tezkere vermemesi emredilmektedir.

31 İ. H. Uzunçarşılı, «Kanun-i Osmani mefhum-i Defter-i Hakani», *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, XV, 1951, s. 390.

32 TD 64, s. 157, 165, 168.

33 TD 64, s. 70, 89, 117.

34 TD 64, s. 61, 68, 82, 90, 91, 92.

35 TD 64, s. 89.

Bu müşterek tîmârlardan dördü ze'âmet gurubuna giriyordu. Ali Bey'in tîmârı Sultan hassı ile müşterekti³⁶; yılda 73,500 akçe geliri olan ikinci tîmârın 24,000 akçesi Ahmed Bey Beycanlu'ya gidiyor, geri kalanı diğer dört kişi arasında bölüşülüyordu³⁷. Üçüncüsü 28,500 akçe değerinde olup 25,000 akçesi Halil Yılandıcı'ya geri kalanı oğlu Durak'a gidiyordu³⁸. Bu gurupta yer alan dördüncü tîmâr ise yıllık 40,000 akçe değerinde idi. Bu meblağın 30,000 akçesi Mehmed adında birine, geri kalan ise 1540 tarihli tahririn kânunnâmesine göre 1526 tarihli mufassal ve mücmel tahririn yazıcısı (*muharrir*) olan ve defterimizde «Beylerbeyi kâtibi» (kâtib-i mîr-i mîrân) olarak tasvir edilen Mahmud Çelebi'ye gidiyordu³⁹.

Tîmâr sahiplerinin kimlikleri hakkında bilginiz adlarından öteye gitmemekte ve bu da bize pek yarar sağlamamaktadır. Tîmâr sahiplerinden altısının «merdüm-i...»⁴⁰ veya «an gılmân-i...»⁴¹ olarak tavsif edilmeleri onların nüfuzlu bazı şahısların adamları veya azadlı köleleri oldukları ve efendilerinin aracılığıyla tîmârlarını elde ettikleri fikrini bize vermektedir. Bazılarının Akkoyunlu olarak tavsif edilmeleri onların bu klandan geldiklerinin ifadesidir⁴². Diğer bazılarının arasında sıkı aile bağları bulunmaktaydı. Örneğin Murâd ve Emir Hasan adındaki iki sipâhi kardeş, Hasan ve Hüseyin adındaki diğer iki kişi ise gene kendisi de tîmâr sahibi olan Şükrullah Bey adında birinin oğluydular⁴³.

Tîmâr sâhibleri

Defterde ancak bazen sancaktaki tîmâr sâhiplerinin menşei hakkında bilgi verilmiştir. Ama az da olsa, verilen bu bilgiler bizi fetihden sonra bölgede Osmanlı politikası hakkında deneme kabilinden bazı neticeler çıkarmaya itiyor.

36 TD 64, s. 201.

37 TD 64, s. 168. Bu tîmârın diğer iştirakçileri Ali (Bey), Şah Mansur (Bey), Emir Hasan (Kürd) ve Murad idiler.

38 TD 64, s. 162-163.

39 TD 64, s. 158; cf. Ö. L. Barkan, *Kanunlar* I, s. 136/26.

40 TD 64, s. 58, 59, 69, 146.

41 TD 64, s. 85, 106; Hasan Bey defterde «*ser Ekmekçiyân-ı Sultan Ahmed...*» diye tanımlanmıştır, s. 170.

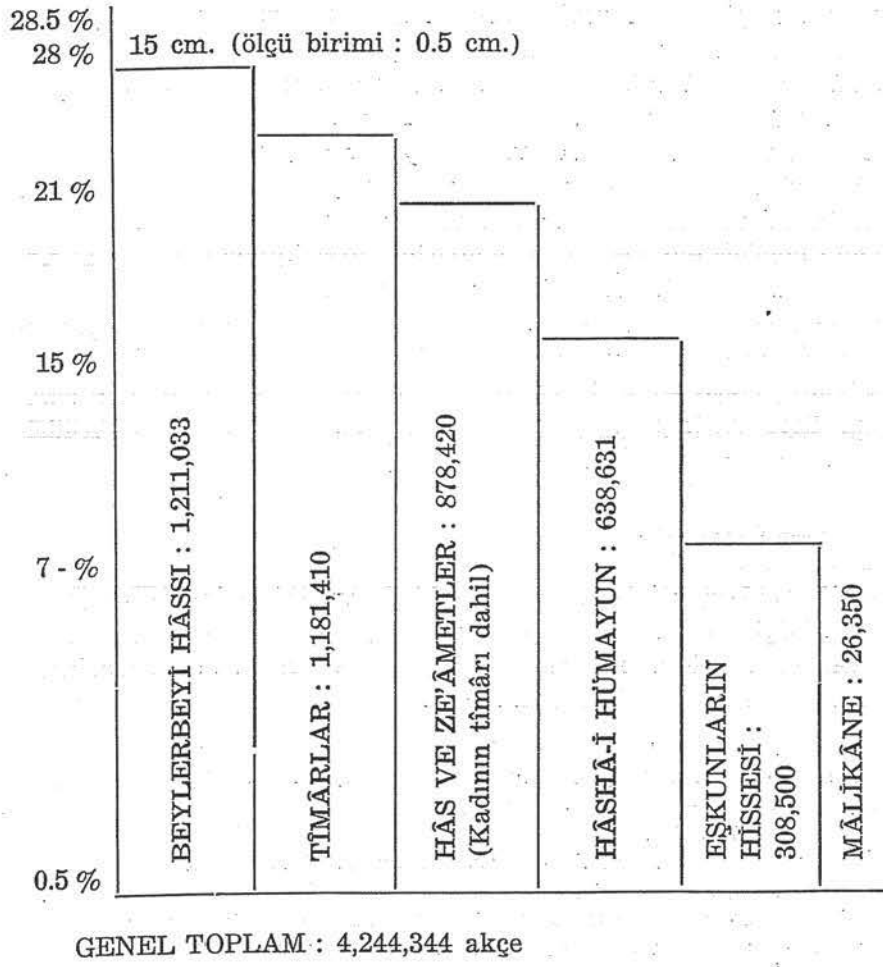
42 Bk. aşağı. s. 93.

43 TD 64, s. 168, 135.

TABLO 1 :

ÂMİD SANCAĞI GELİRLERİNİN DAĞILIMI

Akkoyunlu tîmâr sâhibleri

Akkoyunlu tîmâr sâhibleri Akkoyunlu Türkmen Devleti'nin hâkimiyeti altında yönetici sınıftan olmaları hasebiyle 1507-1516 yılları arasında Doğu Anadolu'da hüküm süren Safevîler tarafından tîmârları ellerinden alınmıştı. Ama Sünnî mezhebine mensup ve Safevîlerin karşısında olmalarından ve ayrıca eski yönetici sınıfla artık hiç bir ilişkilerinin bulunmamasından dolayı Osmanlıların taltifine mazhar oldular. Diğer taraftan Akkoyunlular gibi güçlü bir klan haklarından mahrum etmek Osmanlıların itibârını sarsar ve şanına yakışmazdı.

Bununla beraber Akkoyunlu tîmârları oldukça küçüktüler. Tîmârları yılda 2.000 ila 7.500 arasında değişen 15 tîmâr sâhibinin Akkoyunlu oldukları defterde bilhassa belirtilmiştir. Bu tîmârlardan üçü müşterek⁴⁴ tîmârdan, ikisi sadece vîrân köylerden⁴⁵ ve sadece dördü, birden fazla köyden⁴⁶ oluşmaktadır. Bu durumda Akkoyunluları en mütevâzi Osmanlı tîmâr sâhipleriyle aynı kefeye koyabiliriz. Göze çarpan bir müstesnâ var, o da bayındır olduğu belirtilen ve elinde sancağın en büyük ze'âmetlerinden biri olan 40,500 akçe değerindeki tîmârı bulduran Oğlan Halil adında biridir⁴⁷. Tîmârının büyüklüğü Akkoyunlular zamanındaki mevki ve itibârının bir emâresi olsa gerek.

Kürd tîmâr sâhibleri

Doğu Anadoludaki Osmanlı-Safevî savaşlarında Kürd emirleri Osmanlıların yanında çarpışmışlardı. Bu emirlerin tîmârlarla ödüllendirilerek Osmanlı dâvasını desteklemelerini sağlamak ve idâme ettirmek için Sultan, İdris-i Bitlisi'ye gerçek anlamda kayıtsız ve şartsız salâhiyet vermişti. Deftere kaydedilen Kürd tîmâr sâhiplerinden bazıları tîmârlarını bu yoldan elde etmiş olmalıdır. Behemahal bundan Kürd emirlerinin bölgede politik bir güce sahip olduklarını

44 TD 64, s. 82, 89, 92.

45 TD 64, s. 65, 89.

46 TD 64, s. 82, 89, 136.

47 TD 64, s. 136.

ve dolayısıyla siyâsî istikrarın sağlanması için sadakatlarına gerek duyulduğunu anlıyoruz.

Kürd aşîret beylerinin hemen hemen hepsi ellerinde aşîretlerinden toplanan vergilerin en azından bir kısmını bulunduruyorlardı. Kürd oldukları bilhassa belirtilen diğer yedi tîmâr sâhiplerinden ikisinin Berâzi ve Basiyân kabilelerine mensup oldukları defterde kaydedilmiştir. Ali Ağa namında bir Kürd ve Mahmud Basiyân'a ait yılda 40,000 akçe değerindeki müşterek tîmâr⁴⁸ ve Süleymanî kabilesinden Kürd Şah Veled Bey'e ait yılda 114,000 akçe değerindeki oldukça büyük ze'âmet hariç, bu tîmârların hepsi yılda 2,500 ilâ 5,500 akçe arasında değişiyordu. Şah Veled Bey'in ze'âmeti dört köy ve bir kabileden (cemâ'at) oluşuyordu. Aslında geliri hâs grubuna giren bu ze'âmet büyük bir ihtimalle bu şahsın sadâkatini temin ve muhafaza etmek için kendisine verilmişti. Defterde «eskiden beri»⁴⁹ elinde bulundurduğuna dair bir kaydın hassaten yazılmış olması bize muhtemelen mevrus bir tîmâr olduğu fikrini vermektedir.

Eski (an kadîm) tîmâr sâhibleri

Defterde bu gibi kaydedilmiş üç tîmâr sâhibi vardır. Bunlardan biri Şâh Veled Bey idi. Diğerleri ise elinde toplam 22,000 akçe geliri olan beş köyü bulduran Süleymânî kabilesinden Mehmed Bey ve elinde 11,500 akçe geliri olan beş mezra'ayı bulduran Sasuni kabilesinden Mehmed Bey idiler⁵⁰.

Türkmen tîmâr sâhibleri

Türkmen diye adlandırılan tîmâr sâhiplerinin Akkoyunlu olmaları muhtemel, ama bölgede daha önce yerleşmiş bulunan diğer Türkmen guruplarından olmaları daha mümkündür. Her iki halde de mahallî tîmâr sâhipleri arasında yer alırlar. Dört Türkmen tîmâr sâhibi vardı⁵¹. Bunlardan Türkmen Bükeyr Köse bir köyden aldığı 4,464 akçe ile bu gurubun en küçük tîmârına, Türkmen Ebu'l-Kasım

48 TD 64, s. 171.

49 «... an kadîm hem-ülke-i o bûde», TD 64, s. 148.

50 TD 64, s. 166, 171.

51 TD 64, s. 86, 139, 141, 151.

ise üç köy ve bir mezre'adan aldığı toplam 42,000 akçe ile en büyük tîmârına sahip idiler.

Rumelili tîmâr sâhibleri

Taşralı oldukları şüphe götürmeyen tîmâr sâhiplerinin çoğu Rumeli'den gelmişlerdi. Bunların tîmârları, ortalama olarak, Akkoyunlu veya Kürd tîmârlarından fazla idi. «Rumeliden» İbrahim'e ait olan en küçük tîmâr 5,930 akçe değerinde olup bir köy ve bir mezra'adan oluşuyordu⁵². Rumelili Mehmed'e ait olan en büyük tîmâr ise 20,004 akçe değerinde olup dört köyden oluşuyordu⁵³. İki tîmâr Rumelili Mustafa adına kayıtlı idiler⁵⁴. Bu kayıtların adaş olan iki ayrı tîmâr sahibine ait olması muhtemel ama elde açık bir emare bulunmamakta; diğer taraftan Rumelili Mehmed adı altındaki dört kayıt bu şahısları açıkça birbirlerinden ayırmaktadır⁵⁵.

Diğer bölgelerden tîmâr sâhibleri

Beş diğer tîmâr sâhiplerinin vilâyetin dışından geldikleri belirtilmiştir; Trabzon'dan iki, Karaman, Arnavut ve Anadolu'dan birer⁵⁶. Mehmed Arnavut'un tîmârı bu gurubun en küçüğü olup bir köy ve iki mezra'adan alınan yıllık 5,688 akçe değerinde, Trabzonlu Hüseyin Çavuş'un ise en büyüğü olup beş köyden alınan yıllık 15,049 akçe değerinde idi.

Görüldüğü kadarıyla Osmanlılar güçlü mahallî şahısların menfaatlarına saygı gösteriyor ve bu saygıyı onlara oldukça değerli tîmârlar tevcih etmek suretiyle ifade ediyorlardı. Aynı zamanda Akkoyunlu ve Kürd beyleri gibi nüfuzlu bazı gurupların menfaatlarına saygı göstererek aynı şekilde onlara da tîmârlar tevcih ediyorlardı. Mamafih bu tîmâr topraklarının değeri mahallî nüfuz veya menfaat olmaksızın Osmanlı tîmâr sâhiplerine tevcih edilen tîmârlarınkinden daha düşük görülüyor. Kısacası Osmanlı politikası Safevilerden önce olduğu gibi statukoyu muhafaza etmekte ama mahallî olmayan, saf Osmanlı unsurunu dercedip mahallî menfaati tevzin ederek.

52 TD 64, s. 66.

53 TD 64, s. 59.

54 TD 64, s. 67, 88.

55 TD 64, s. 84, 170, 59, 99.

56 TD 64, s. 76, 82, 84, 87, 100.

TABLO : 2

MAHÂLLÎ TİMÂR SÂHİBLERİ
(10,000 akçeyi aşmayan timârlar)

	Sayısı Köyleri Mezre'aları			Toplam	Ortalama
				gelir	%
Akkoyunlu timâr sâhipleri:	14	15	7	56.132	4,009.43 (%7.14)
Kürd timâr sâhipleri:	5	5	1	17,721	3,544.2 (%20)
Türkmen timâr sâhipleri:	2	2	—	10,964	5,482 (%50.08)
Toplam:	21	22	8	84,817	4,038.91 (%4.76)

TABLO : 3

MAHÂLLÎ TİMÂR SÂHİBLERİ
(10,000 akçeyi aşan timârlar)

	Sayısı Köyleri Mezre'aları			Toplam	Ortalama
				gelir	%
Akkoyunlu timâr sâhibleri:	1	5	—	40,500	40,500 (%100)
Kürd timâr sâhipleri:	2	5(+1	—	134,000	67,000 (%50)
		cemâ'at)			
Türkmen timâr sâhibleri:	2	5	3	62,000	31,000 (%50)
Eski timâr sâhibleri:	2	5	5	33,500	16,750 (%50)
Toplam:	7	20	8	270,000	38,571.43 (%14.29)

TABLO : 4

GAYR-İ MAHÂLLÎ TİMÂR SÂHİBLERİ
(10,000 akçeyi aşmayan timârlar)

	Sayısı Köyleri Mezre'aları			Toplam	Ortalama
				gelir	%
Rumelili timâr sâhibleri:	8	12	5	60,263	7,532.88 (%12.5)
Diğer timâr sâhibleri:	4	6	2	28,955	7,238.75 (%25)
Toplam:	12	18	7	89,218	7,434.83 (%8.33)

TABLO : 5

GAYR-İ MAHÂLLÎ TİMÂR SÂHİBLERİ
(10,000 akçeyi aşan timârlar)

	Sayısı Köyleri Mezre'aları			Toplam	Ortalama
				gelir	%
Rumelili timâr sâhibleri:	4	9	1	52,612	13,153.2 (%25)
Diğer timâr sâhibleri:	1	5	—	15,049	15,049 (%100)
Toplam:	5	14	1	67,661	13,532.2 (%20)

TABLO : 6

MAHALLÎ VE GAYR-İ MAHALLÎ TİMÂR SÂHİBLERİ
(10,000 akçeyi aşmayan timârlar)

Sayısı Köyleri Mezre'aları Toplam Ortalama

Mahallî timâr sâhibleri nin toplamı:	21	22	8	84,817	4038.91 (%4.76)
Gayr-i mahallî timâr- sâhiblerinin toplamı:	12	18	7	89,218	7434.83 (%8.33)
Toplamlar:	33	40	15	174,035	11473.74 (%6.59)
Mahallî timâr sâhib- leri % hesabı :	%63.69	%55.00	%53.33	%48.74	%35.20
Gayr-i mahallî timâr- sâhibleri % hesabı:	%36.36	%45.00	%46.67	%51.26	%64.80

TABLO : 7

MAHALLÎ VE GAYR-İ MAHALLÎ TİMÂR SÂHİBLERİ
(10,000 akçeyi aşan timârlar)

*Sayısı Köyleri Mezre'aları Toplam Ortalama
gelir %*

Mahallî timâr sâhib- lerinin toplamı:	7	20	8	270,000	38571.43 (%14.29)
Gayr-i mahallî timâr- sâhiblerinin toplamı:	5	14	1	67,661	13532.20 (%20)
Toplamlar:	12	34	9	337,661	52103.63 (%15.43)
Mahallî timâr sâhib- leri % hesabı :	%58.33	%58.82	%88.89	%79.96	%74.03
Gayr-i mahallî timâr sâhibleri % hesabı :	%41.67	%41.18	%11.11	%20.04	%25.97

VAKIF VE MÜLK TİMÂRLAR

Vakıf⁵⁷ ve mülk topraklar «iki gurup tasarrufunda» (iki baştan tasarruf)⁵⁸ olduklarından yukarıda incelediğimiz mirî topraklardan ayrı bir durum arz etmektedirler; şöyle ki, toprağın mülkiyeti vakıf veya mülk sahibinin elinde bulunuyor, ama gelirlerinin çoğunu devlet topluyordu. Toprak sahibi hububat, bostan, bağ, değirmen veya peteklerden elde edilen ürünün beşte, yedide veya onda birini alıyor ve buna hisse-i mâlikâne deniliyordu; diğer taraftan bir âmil veya sipâhî timâr- sâhipleri sıfatıyla Hazineye veya kendilerine düşen hisseyi alıyorlar ve buna da hisse-i divânî adı veriliyordu. Bu sistem Doğu Anadolu'da yaygındı⁵⁹.

1518 tarihli tahrirde mâlikâne-divânî sistemine dahil yirmi iki köy vardı. Bunlardan ikisi Ermeni, üçü vîrân ve geri kalanlar ise Müslüman köyleri idiler.

Gene bu köylerin altısı Sultan hâssına, ikisi Beylerbeyi hâssına ve geri kalanlar ise çeşitli timâr sâhiblerine âit idiler. Sultan hâssına ait olan köyler ile timâr sâhiblerine âit Kef(e) Tüccar ve Keberlu köylerinin hisse-i mâlikâneleri münferit mülk sâhiblerine gidiyordu⁶⁰. Münferit mülk sâhiblerinden Süleyman Bey b. Beycan üç köyden toplam 5,250 akçelik bir gelir sağlıyor ve onun bu mâlikâne hissesi köylerin toplam gelirinin yüzde onyedisini oluşturuyordu. Kasım Padişah bir köyden, toplam gelirin yüzde on altısı olan 1,050 akçe alıyordu. Hoca Ali'nin durumu ise bu iki mülk sâhiblerinden ayrıdır: toplam geliri 4,300 akçe olup mülk ve timâr yoluyla Hâne

57 Vakfın menşei ve İslâm dünyasındaki gelişimi hakkında bk. Fuad Köprülü «Vakıf müessesesinin hukukî mâhiyeti ve tarihi tekâmülü», *Vakıflar Dergisi*, c. II, 1942, s. 1-35.

58 Ö. L. Barkan, «Malikâne-divânî sistemi», *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. II, 1932-39, s. 133 vd.

59 Ö. L. Barkan, *Kanunlar I*, s. 73/1, 115/1, 182.

60 TD 64, s. 5 vd., 70, 86.

Bazder (toplam gelirden yüzde yirmi bir), (Kef(e) Tüccâr (yüzde yirmi dokuz) ve Keberlu (yüzde 20.5) köylerinden elde edilmiştir. Bu mülk arazîlerin (veya tîmârların) yurdruk ve kadîmlik tipi⁶¹ tamam ve müstakil (bütün ve serbest) vakıf topraklar olmuş olmaları ve bu şahıslara seyyahları barındırmak ve vakıflara hizmet etmek üzere verilmiş olmaları muhtemeldir. Meselâ, yirmi iki köyden ayrı iki köy daha vardır ki, biri tamamen vakıf, diğèrinin⁶² ise Pir Veli mülkü bir çiftliğı olup bu çiftliğın Pir Veli'ye bu yerlerden birinde veya her ikisinde seyyahları ağırlamak şartıyla verilmiş olması muhtemeldir.

Hasude köyünün tamamı bir vakfa bağlıdır. Bu köyün yıllık geliri olan 9,000 akçeyi defterde belirtildiğı üzere günlere taksim ettiğimizde her güne tam 25 akçe düşer. Bu 25 akçe ise şöyle tevzi ediliyordu: 2 akçe câmi'e harcanacak, 2 akçe imam ve müezzin arasında bölüşülecek, $\frac{1}{2}$ akçe Peygamber Hazreti Eyyüb'un kabrine, 1 $\frac{1}{2}$ akçe nezaret (?) e ve 19 akçe yemeklere harcanacaktı⁶³.

Defterde kaydedildiğine göre, bu köy Çüngüş'ün kuzeyinde olup Peygamber Eyyüb mezarının vakfı ve anlaşıldığı kadarıyla kabrin kendisi de bu köyün yakınlarında idi. Peygamber Hazreti Eyyüb'un kabri olduğu sanılan bu mezar şüphesiz bir çok ziyaretçileri bu köye celb ediyordu. Dolayısıyla köy sâkinlerinin temin ettiklerine ilâveten yemekler için 19 akçe harcanması hayret verici olmamalı. Bu köyün, kabre olan yakınlığından dolayı gelişmiş olması muhtemeldir⁶⁴.

Geri kalan on dört köyün mâlikâne hisseleri her bir köyün toplam gelirinin yüzde 5 ila 50'si arasında değışiyor ve başta câmiler ve zâviyeler olmak üzere çeşitli vakıf müesseselerine gidiyordu.

Han Virani köyünün mâlikâne hissesi 80 akçe olup vakfa veriliyordu⁶⁵.

Bu köylerin mâlikâne hisseleri Tablo 8'de gösterildiğı gibi tevzi edilmişlerdi.

61 Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak Vakıflar ve Temlikler», *Vakıflar Dergisi*, c. II, 1942, s. 296 vd., 346/195-5; 347/203, 333/141; 347/202; 336/158, 341/179; 338/171.

62 TD 64, s. 68.

63 TD 64, s. 157.

64 Cf. Dursun Bey, «Tarih-i Ebu'l-Feth», *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 1330, (ayrı basım), s. 66.

65 TD 64, s. 85.

TABLO 8

KÖYLERİN MÂLİKÂNE HİSSELERİ VE TEVZİLERİ

	<i>Akçe</i>	<i>Köylerin adedi ve adları</i>
Ulu-câmi :	5,250	4: Kabasakal, Himeyr-i sagır, Curte, Fare
Hurşid-zâde mescidleri ⁶⁶ :	500	1: Mezra'a-i Kara Musa
Mes'udiye medresesi ⁶⁷ :	720	1: Müderris Kasi
Hasan Paşa zâviyesi ⁶⁸ :	5,600	2: Sati Kendi, Huseyni
Murâdiye zâviyesi :	1,850	3: Agvıran Kârban Sarayı, Zâviye, Kozan
İbrâhim Bey zâviyesi ⁶⁹ :	1,750	2: Sa'di, Emran.

66 Hurşidzade'ye âit mescidlerin adları belirtilmemiştir.

67 M. Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimârisi*, İstanbul 1971, s. 141 vd.

68 Bu zâviye, büyük bir ihtimalle, Uzun Hasan tarafından inşa ettirilmişti.

69 Akkoyunlu Kasım Padişah'ın yeğeni İbrahim Bey tarafından 15. asrın sonlarında veya 16. asrın başlarında inşa ettirilen bu adda bir mescit Diyarbakır'da hâlen mevcuttur, bk. M. Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimârisi*, s. 117. Beş yıl öncesine kadar bu mescidin kuzey duvarında yarı silik bir çeşme kitabesi mevcuttu.